UN DUH ŞI DOUĂ PNEUMATOLOGII

În acest moment de har ecumenic recunoaştem cu bucurie, că aleasa binefacere a primului Conciliu din Constantinopol din 381, dogma dumnezeirii Duhului Sfânt, este un patrimoniu eclezial comun. De atunci, adică de peste 1600 de ani, în liturgia sa, atât în Orient cât şi în Occident, Biserica mărturiseşte că *Duhul Sfânt este Domnul şi de viaţă făcătorul, care din Tatăl purcede, care împreună cu Tatăl şi cu Fiul este adorat şi preamărit şi a vorbit prin proroci*[1]. Valoarea şi actualitatea acestei credinţe comune sunt o reală şi permanentă chemare la trăirea Adevărului în caritate.

Nu intenţionăm să modificăm depozitul credinţei, nu voim să schimbăm semnificaţia dogmelor, nu ne propunem să eliminăm din ele cuvinte esenţiale, nu urmărim adaptarea adevărurilor gusturilor epocii, nici nu aspirăm să ştergem din *Credo* anumite articole pe motiv că n-ar mai corespunde ori n-ar mai fi înţelese astăzi. Unitatea tainică şi vizibilă a Bisericii voită de Dumnezeu se poate realiza numai în comuna adeziune la integritatea conţinutului credinţei revelate şi mărturisite de Biserică. În materie de credinţă, compromisul e în contradicţie cu Duhul Sfânt care este Duhul adevărului[2]. Dimpotrivă, colocviul intenţionează o întâmpinare reciprocă, conştienţi fiindcă pentru a ne uni trebuie să ne unim, pentru a ne iubi trebuie să ne cunoaştem, pentru a ne cunoaşte trebuie să mergem unii înaintea altora stimulaţi de caritatea teologală. Ştiind că elementul care decide în comuniunea adevărului este semnificaţia adevărului, în cele ce urmează voim să ilustrăm un aspect al acestui adevăr conţinut în Simbolul amintit: ecporeuzia veşnică a Duhului din Tatăl prin Fiul.

[1] CONCILIUM CONSTANTINOPOLITANUM I, *Symbolum*, în *Enchiridion Symbolorum definitionum et declartionum de rebus fidei et morum*, Herder (=DS) (Barcinone -Friburgi Briscoviae - Romae 1976[36]), n. 150.

[2] Cf. IOAN PAUL PP. II, Lettera Enciclica *Ut unum sint, sull'impegno ecumenico*, n. 18/25. V. 1995, Edizioni Piemme (Casale Monferrato 1995) 39-41.

A/ *Două penumatologii complementare*

Cuvintele Simbolului Niceno-Constantinopolitan au pentru noi o semnificaţie şi o valoare perenă. De fapt, şi *astăzi* mărturisim credinţa apostolică după cum am fost botezaţi şi-L preamărim pe Dumnezeul cel viu unic în fiinţă şi întreit în persoane potrivit credinţei baptismale. Aflându-ne în pragul Mileniului al III-lea de creştinism, adică într-un moment de intensă participare la misterul lui Cristos în virtutea Duhului Sfânt, *conştientizarea credinţei boteziale e urgentă* la toate nivele ecleziale.

Învăţătura Conciliului din Constantinopol I este expresia credinţei unice şi comune a Bisericii şi a întregului creştinism. Avem şi mărturisim un singur Duh. El ne adună permanent în unitatea Tatălui şi a Fiului, cu toate acestea celor două teologii apofatică şi catafatică, le-au urmat două penumatologii[3], o pneumatologie condiţionată de cristologie, cea catolică, şi o penumatologie care este izvorul cristologiei, cea ortodoxă. Ambele sunt justificate deoarece provin din Sfintele Scripturi. Prima, cea misionară, provine din tradiţia paulină, în deosebi din Sfântul Luca, cea de a doua din Sfântul Ioan[4]. După primul model, *Duhul apare ca o putere pentru misiune*, iar lucrările sale urmează lucrării lui Isus Cristos Domnul, ca rezultat al trimiterii din partea Lui, ca un act de supunere faţă de mandatul primit de a-i perpetua prezenţa şi lucrarea răscumpărătoare până la parusie. Acestui model *îi corespunde o ecleziologie istorică, misionară.*

După cel de-al doilea model, cel ortodox, *pneumatologia este izvorul cristologiei*, aceasta fiind de data acesta condiţionată de pneumatologie. Acestui tip de penumatologie, în care Duhul Sfânt este izvor, îi corespunde o ecleziologie ontologică, tainică, în care Duhul nu mai apare doar ca o putere dată pentru misiune, ci ca şi koinonia, drept comuniune, mai ales în Dumnezeiasca Euharistie. În timp ce, în primul model, Subiectul Bisericii este

[3] Cf. SESBOÜÉ Bernard, *Le mistère de la Trinité*, în AA. VV. *Le Dieu du salut*, par Bernard Sesboüé et Joseph Wolinski, Descleé, 1 (Paris 1994) 318, 324.

[4] Cf. DE LA POTERIE, S.J., *L'Esprit Saint et l'Eglise dans le Nouveau Testament*, în AA. VV., *Credo in Spiritum Sanctum. Atti del Congresso Teologico Internazionale di Pneumatologia* (=CISS), Libreria Editrice Vaticana, 2 (Città del Vaticano 1983) 791-793.

Cristos, în cel de-al doilea, Subiectul este înainte de toate Duhul Sfânt care lucrează în Biserică şi construieşte comunitatea: *aici sfinţenia Bisericii devine primordială*. Trebuie să spunem că Biserica este sfântă. În acest context, a chema Biserica la căinţă este de neconceput[5].

Deşi această împărţire şi apreciere aparţin Mitropolitului de Pergam, Ioannis Zizioulas, deşi Excelenţa Sa *recunoaşte că teologia ortodoxă pentru a putea face faţă problemelor ecumenice actuale cu propuneri pozitive, are nevoie să lucreze foarte strâns cu teologia apuseană pentru a fi de real folos ei însăşi şi celorlalţi*[6], cu toate acestea nu sunt de acord că ecleziologia Conciliului Vatican II ar fi lipsită de dimensiunea sacramentală a *comuniunii* ori că ar fi doar *pudrată* ici şi colo cu texte pneumatologice. Aici, Biserica nu mai apare ca un popor împrăştiat, ci ca *un Popor adunat în comuniunea Tatălui, a Fiului şi a Duhului Sfânt*[7]. *Comuniunea* reprezintă axa ecleziologiei Conciliului Vatican II. Pentru el, *Biserica* nu *este* un lucru, ci *o comuniune personală* de viaţă, de caritate şi de adevăr *între Dumnezeu şi om*. Comuniunea existentă numai între persoane[8]. Comuniunea între credincioşi o realizează Duhul Sfânt care pregăteşte eschata, adică împlinirile din urmă ale istoriei mântuirii.

Mărturisim şi avem, aşadar, un singur Duh, dar simultan avem două pneumatologii care, specificăm, coexistă nu pentru a se combate reciproc, ci pentru a fi complementare. Când? Totdeauna? Aşa ar trebui să fie, dar, din păcate, ele se mai găsesc încă în stare de tensiune şi chiar de litigiu. Într-un

[5] ZIZIOULAS J., *Implications ecclésiologiques de deux type de pneumatologie*, în *Communio Sanctorum*. Mélanges offerts à J.J. Allmen, Labor et Fides, 1982, 141. IDEM, *L'etre ecclesial*, Labor et Fides (Genève 1981). Vezi traducerea românească *Fiinţa eclezială* Editura Bizantină (Bucureşti 1996) 142-143. Traducerea este făcută de Aurel NAE.

[6] IDEM, *Fiinţa eclezială*, *o.c.*, p. 139.

[7] CONCILIUM VATICANUM II, Constitutio dogmatica *Lumen Gentium* (=LG) n. 4. Vezi ENCHIRIDION VATICANUM. Documenti ufficiali del Concilio Vaticano II (=EV), voll. 13. Textul citat se află în EV 1/288.

[8] Cf. LG nn. 340,886; 287-288; 323. Cf. Mgr VODOPIVEC Giovanni, *La Chiesa mistero e la teologia della comuniune*, în *Dizionario del Concilio Ecumenico Vaticano Secondo*, diretto da Salvatore GAROFALO e Tommaso FEDERICI, Unedi-Unione Editoriale (Roma 1969) coll. 722-731.

astfel de context eclezial e bine să ne reamintim de ceea ce spunea teologul catolic Henri de Lubac despre această polemică mai ales pneumatologică: *Există două moduri tot atât de ucigătoare de a-L separa pe Cristos de Duhul său: primul este acela care visează o împărăţie a Spiritului care ar conduce dincolo de Cristos, iar al doilea, cel care-şi imaginează un Cristos care ar conduce dincolo de Spirit*[9]. Echilibrul care ni se cere între aceste două tipuri de pneumatologii şi respectivele ecleziologii, misionară şi euharistică, e să evităm atât cristomonismul cât şi pneumatocentrismul. Ecleziologia va fi sănătoasă numai când va fi permanent injectată cu o reală doză de pneumatologie[10]. Dacă, aşa cum spune George Florovsky, învăţătura despre Biserică este *un capitol al cristologiei*[11], atunci cristologia şi pneumatologia sunt componente necesare ale ecleziologiei[12]. Să-L lăsăm pe Cristos să lucreze în Biserica sa - ἐν πνεῦματι -, deoarece în Biserică, lucrarea lui Cristos şi lucrarea Duhului Sfânt aparţin împreună unui tot şi n-ar trebui niciodată privite separat[13]. Sfântul Irineu este mereu actual: *Ubi enim Ecclesia, ibi Spiritus Dei; et ubi Spiritus Dei, illic Ecclesia et omnis gratia: Spiritus autem veritas* (*unde este Biserica, acolo este şi Duhul lui Dumnezeu; unde este Duhul lui Dumnezeu, acolo se află Biserica şi orice har; Duhul este Adevărul*).[14] Bisericii, încredinţându-i-se de către Cristos Domnul, Darul Duhului - *communicatio Christi* -, arvuna imortalităţii, καὶ Βεβαίωσις πίστεος, confirmarea credinţei noastre şi scara înălţării la cer, adică pe Duhul Sfânt[15], are menirea de a trăi în Adevărul Duhului. Acesta o va însănătoşi

[9] DE LUBAC Henri, *Exégèse médiévale*, 2 partie, Edit. Du Cerf, 1 (Paris 1961) 558. Tematica este tratată integral de IOAN PAUL PP. II, Enciclica *Dominum et vivificantem*/18.05.1986: EV 10/448-631.

[10] Cf. ZIZIOULAS I., *Fiinţa eclesială*, *o. c.*, p. 136.

[11] FLOROVSKY George, *Le Corps du Christ vivant*, în *La Sainte Eglise universelle. Confrontation oecumenique*, 1948, p. 12. Cf. Yves CONGAR, *Actualité de la pneumatologie*, în CISS, *o. c.*, vol. 1, p. 25. Vezi şi DE LA POTTERIE, S . J., *L'Esprit Saint et l'Eglise dans le Nouveau Testament*, în CISS, vol. II, p. 805.

[12] *Ibidem*.

[13] Cf. ZIZIOULAS J., *o. c.*, p. 138.

[14] S. IRINEU, *Adversus haereses*, III, 24,1 = SChr 211, Editions du Cerf (Paris 1974) 474.

[15] *Ib.*, p. 472.

permanent şi o va conduce la totalitatea Revelaţiei lui Cristos. Duhul Sfânt, aşadar, nu este doar o *putere* care o învigorează, o putere care se raportează la bunăstarea şi starea ei de *misiune*, ci la existenţa ei. Duhul Sfânt face Biserica să fie Trup al lui Cristos[16].

B/ *Pneumatologii diferite, patrimoniu comun*

Doctrina despre Duhul Sfânt transmisă Bisericii de către Conciliul din Constantinopol I reprezintă un patrimoniu comun al creştinătăţii, fiind strâns unită cu conciliul anterior, cel de la Niceea din 325 şi cel din Efes din 431. Credinţa în dumnezeirea Duhului Sfânt: *Cred în Duhul Sfânt, Domnul şi de viaţă Făcătorul, care de la Tatăl (şi de la Fiul) purcede, care împreună cu Tatăl şi cu Fiul este adorat şi preamărit şi a vorbit prin profeţi*[17] nu poate fi separată nici de aceea a Conciliului din Niceea: *Cred în unul Dumnezeu, Tatăl atotputernic, Creatorul tuturor fǎpturilor văzute şi nevăzute. Şi în unul Domnul nostru Isus Cristos Fiul lui Dumnezeu, unul născut din Tatăl, adică din substanţa Tatălui, Dumnezeu din Dumnezeu, lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, născut nu creat, de o fiinţă cu Tatăl* - ὁμοούσιον τῷ Πατρί -, *prin care toate s-au făcut, cele din cer şi cele de pe pământ*[18]. Acestei doctrine trebuie să-i adăugăm şi dogma maternităţii divine a Născătoarei de Dumnezeu, Fecioara Maria - Θεοτόκος[19]. Învăţătura transmisă de Părinţii Bisericii mai ales în aceste Concilii ecumenice reprezintă expresia autentică a unicei credinţe a Bisericii şi a întregului creştinism. Avem Darul comun al Duhului Sfânt, acea Putere ipostatică divină care ne dăruieşte Viaţa, acel dar ipostatic care e Domn - Κύριος -, a treia Persoană a Preasfintei Treimi. Duhul Sfânt nu şi-a părăsit niciodată Biserica, lucrarea comună a Treimii, dimpotrivă, s-a sălăşluit în ea, o vivifică prin Fiul, o sfinţeşte cu Prezenţa sa, conducând-o la Tatăl.

[16] Cf. ZIZIOULAS I., *o. c.*, p. 146.
[17] DS 150.
[18] DS 125.
[19] DS 251.

Sfântul Ambroziu, din partea Bisericii din Occident, mărturiseşte această credinţă în Dumnezeu *mai înainte de* a fi fost definită împotriva pneumatomahilor la Conciliul din *Constantinopol I*. În tratatul său *Despre Duhul Sfânt* spune:

> *Deşi* Duhul Sfânt este inaccesibil prin natură, *totuşi ni se face accesibil prin bunătatea sa;* umple totul cu puterea sa, *dar din El participă numai drepţii;* este simplu în substanţa sa, bogat în virtuţi, prezent în toţi, *împarte ceea ce este al său pentru a-l dărui fiecăruia în parte şi este întreg în orice loc*[20].

În Orient, Sfântul Vasile cel Mare mărturiseşte şi apără împotriva Tropicilor din Thmuis, împotriva lui Eunomiu şi a macedonienilor Dumnezeirea Duhului Sfânt *mai înainte de* convocarea Conciliului din *Constantinopol I* de către Împăratul Teodosie, spunând:

> Unul este şi Duhul Sfânt, *El de asemenea fiind enunţat aparte.* Prin Fiul, *care este unul,* El se leagă de Tatăl, *care este unul,* şi completează *prin El însuşi* Preafericita Treime vrednică de toată lauda. *Intimitatea sa cu Tatăl şi cu Fiul este clar manifestată prin faptul că* nu-L aşezăm printre mulţimea creaturilor, *ci Îl numim aparte. Căci* unitatea *sa nu este aceea a mai multor lucruri, ea* este unitatea unului: ἀλλ' ἕν ἐστιν. *După cum Tatăl este unul şi unul este Fiul, tot astfel şi Duhul Sfânt este unul.* El se află, *aşadar, tot atât de* departe de natura creată, *după cum ceea ce este solitar (singur) e în mod asemănător îndepărtat de ceea ce este adunat şi în masă.* El se află unit cu Tatăl şi cu Fiul tot atât de intim ca singurul cu singurul[21].

[20] S. AMBROZIU, *De Spiritu Sancto*, I, V, 72, ed. O. FALLER: CSEL 79 (Vindebonae 1964) 45. Se poate vedea şi traducerea românească a Pr. Dr. Vasile RĂDUCĂ, *Despre Duhul Sfânt*, Ed. Anastasia (Bucureşti 1997) 59.
[21] S. VASILE CEL MARE, *De Spiritu Sancto*, XVIII, 45 = SChr 17 bis, ed. Benoit PRUCHE, O. P., Editions du Cerf (Paris 1968) 409.

Sfântul Vasile, marele apărător al dumnezeirii Duhului Sfânt, deşi nu-L numeşte direct, formal şi explicit pe Duhul Sfânt Dumnezeu, Îl numeşte totuşi ca provenind de la Dumnezeu, ca ieşind din Dumnezeu: ἐκ τοῦ Θεοῦ προελθόν, nu pe calea naşterii ca Fiul, ci ca Suflu ieşit din gura lui Dumnezeu. *Acest suflu* nu este ca respiraţia ori răsuflarea noastră care dispare, ci *este o substanţă vie, Stăpâna sfinţeniei*: τὸ Πνεῦμα οὐσία ζῶσα, ἁγιασμοῦ κυρία[22]. După cum vedem, Sfântul Vasile nu foloseşte pentru purcederea Duhului Sfânt din Tatăl termenul de ecporeuzie, ci pe acela de προέλευσις, purcedere (=proeleuzie). Modul său de a purcede din Tatăl rămâne un mister, ca şi modul de a fi: ὑπάρξις[23]. Pe scurt, pentru Sfântul Vasile, *Duhul Sfânt este divin prin natură*: τὸ οὖν Θεῖον τῇ φύσει[24]. Pentru ca să nu mai fie introduse discuţiile epuizante despre *consubstanţialitatea* Fiului de la Niceea şi Duhului Sfânt, marele Păstor din Cezareea evită cuvântul ὁμοούσιος, dar afirmă Dumnezeirea Duhului prin intermediul expresiilor echivalente, ca cea indicată în nota precedentă şi ὁμότιμος, *egalitate de onoare şi identitate de natură*[25]. Toate sunt specifice *iconomiei baziliene*[26].

Aşadar, în Occident, Sfântul Ambroziu, iar în Orient, Sfântul Vasile au învăţat şi apărat cu toată tăria lor de păstori Dumnezeirea Duhului Sfânt. În acest context putem spune că *la Sfântul Vasile termenul* ὁμότιμος *(=onorat în mod egal) devine echivalent lui* ὁμοούσιος *(=de o fiinţă)*. Duhul Sfânt nu este o creatură, nici nu este inferior Tatălui şi Fiului. El participă la aceeaşi onoare. *El* completează, *termină în El însuşi Treimea,*

[22] *Ib.*, XVIII, 46, *o. c.*, p. 409.
[23] Se poate vedea şi S. IRINEU, *Demnostratio evangelica*, 71. Expresia o găsim şi la Sfântul Iustin.
[24] *Ib.*, c. XXIII, 54, *o. c.*, p. 445.
[25] Cf. S. GRIGORE DE NAZIANZ, *Epistola 58*: PG 37, 116 CD. Această atitudine complexă a episcopului de Cezareea - *iconomia baziliană* - a fost criticată de unii călugări. Acest lucru se poate vedea tocmai din Scrisoarea n. 58: PG 37, 113 C-116 B a sfântului Grigore din Nazianz, prietenul Sfântului Vasile. Cât priveşte "iconomia baziliană", se poate vedea c. III, *L'economie et ses étapes* a lui Benoit PRUCHE, O. P., din introducerea la tratatul *Despre Duhul Sfânt* = SChr 17 bis, *o. c.*, pp. 79-110.
[26] *Ib.*, p. 81.

Dumnezeu unic. Toate aceste expresii, ţinând cont de liturgia Bisericii şi de tradiţia Părinţilor din care se inspiră Sfântul Vasile, pun în lumină transcendenţa Duhului Sfânt. Cu toate acestea, niciodată, pe parcursul celor treizeci de capitole ale Tratatului, consubstanţialitatea nu este *efectiv* ori *explicit* declarată. În schimb, multe sunt însă expresiile care o sugerează şi o apără.

Comună ne este şi credinţa în cea mai mare lucrare a Duhului Sfânt, Întruparea Cuvântului, a Fiului lui Dumnezeu din Fecioara Maria, *lucrare care are ca scop restaurarea creaţiei şi îndumnezeirea noastră.* Conciliul din Efes din 341, care a definit că Născătoarea lui Dumnezeu, Fecioara Maria este Θεοτόκος[27], este un imn comun al Bisericilor locale înălţat spre slava Cuvântului lui Dumnezeu întrupat din Fecioara Maria. Sfânta Născătoare de Dumnezeu este prima cooperatoare a Puterii Celui Preaînalt, a Duhului care a umbrit-o cu strălucita sa intervenţie şi cu dumnezeiasca sa lucrare săvârşită în sânul ei feciorelnic (*Lc* 1,35). E mântuitor lucru să ne amintim acum, în pragul celui de-al Treilea Mileniu de creştinism, că Preasfânta Fecioară Maria este făptura cea mai aleasă, umplută de harul Puterii strălucitoare a Preasfintei Treimi, creatura cea mai intim asociată la lucrarea mântuirii noastre. Întruparea Cuvântului s-a înfăptuit sub inima ei, prin truda credinţei sale şi prin lucrarea eminent activă a Duhului Sfânt. Dacă toată viaţa ei, Fecioara Maria s-a comportat ca *receptivitatea transparentă şi activă a harului*, în Întruparea Fiului lui Dumnezeu a fost din nou copleşită de harul dumnezeiesc. În ea s-a aprins aurora noii omeniri. Începutului anakefalaiosiei Fiului i-a corespuns cu acea ἀνακύκλησις (anakyclezie)[28], prin care deznodând nodul necredinţei primei Eve, *a început* reîntoarcerea *făpturilor la planul voit de Dumnezeu*[29]. Toată această lucrare salvifică s-a realizat prin opera Duhului Sfânt, după cum mărturisim în Simbol: *Et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine*[30].

[27] CONCILIUL DIN EFES, *De incarnatione Filii Dei*: DS 251.
[28] S. IRINEU, *Adversus haereses*, III, 22, 4. = SChr 211 (Paris 1974) 439-443.
[29] Cf. FERENŢ E, *Mariologia. Maria în misterul lui Cristos şi al Bisericii.* Curs ciclostilat, ITRC (Iaşi 1996) 57 ss.
[30] DS 150.

Acesta este patrimoniul comun al credinţei noastre: credem în Preasfânta Treime, în Tatăl de la care vin toate darurile; credem în Cristos, Fiul lui Dumnezeu, Răscumpărătorul omului; credem în Duhul Sfânt, Domnul şi de viaţă Făcătorul, sfinţitorul şi îndumnezeitorul omului. Umpluţi de Treime, îl preamărim pe Dumnezeu unic în fiinţă şi întreit în Persoane, *venerând-o şi pe* Sfânta Născătoare de Dumnezeu, pe *Maica Domnului* care:

> Consimţind *la cuvântul divin, a devenit Mama lui Isus şi,* îmbrăţişând *din toată inima, fără a fi împiedicată de vreun păcat, voinţa mântuitoare a lui Dumnezeu,* s-a oferit total pe sine, *ca slujitoare a Domnului, Persoanei şi lucrării Fiului său,* punându-se în slujba misterului răscumpărării, *în dependenţă de Cristos şi împreună cu el, prin harul Dumnezeului atotputernic şi de aceea nu a fost un instrument pasiv în mâna lui Dumnezeu, ci a cooperat la mântuirea omului cu credinţă liberă şi ascultare*[31].

Acest patrimoniu comun reprezintă pentru ambele Biserici, mai întâi un motiv şi un izvor de comuniune şi mare bucurie, deoarece participăm împreună la tainele mântuirii, facem din ele conţinutul vital al vieţii noastre personale şi ne dilatăm în ele atât orizontul demnităţii noastre creştine, cât şi acela al destinului nostru escatologic. *Umpluţi de Treime ne împărtăşim euhic din viaţa ei dumnezeiască.*

În al doilea rând, *acest patrimoniu creştin* comun al Bisericii nedivizate, participarea la Unitatea tainică a Treimii şi la misterul lui Cristos Răscumpărătorul în Duhul Sfânt, *trebuie să ne facă să creştem în cunoaşterea reciprocă, în ascultarea celorlalţi* cu care, ce-i drept, n-am ajuns încă la deplina comuniune vizibilă eclezială, dar suntem stimulaţi să căutăm împreună, în rugăciune şi în dialogul teologic, cu umilinţă şi încredere, căile unităţii vizibile în Adevăr şi în Biserica lui Cristos. Eminenta moştenire

[31] LG 56: EV 1/430. Aspectul acesta dogmatic, Maria, făptura nouă a Duhului Sfânt şi colaborarea ei activă şi responsabilă la mântuirea oamenilor se poate vedea în FERENŢ E., *Mariologia, o. c.*, pp 55-68.

eclezială comună *ne cere o nouă maturitate în credinţă*, devenind mai conştienţi că cunoaşterea Adevărului lui Cristos, adică a Revelaţiei în ansamblul ei este tot lucrarea Duhului Sfânt care: *cu puterea Evangheliei reîntinereşte Biserica şi o reînnoieşte permanent*[32]. În această etapă a dialogului ecumenic ni se cere tuturor o reînnoită aprofundare a acestui patrimoniu comun şi o asumare eclezială a responsabilităţilor timpului nostru[33]. Să nu uităm însă că Duhul este promotorul principal al unităţii, al reînnoirii şi al sfinţirii permanente a Bisericii lui Cristos. În acest sens îmi amintesc cu veneraţie de cuvintele rostite de Paul al VI-lea la închiderea celui de-al cincilea aniversar al Conciliului Vatican II:

> *În viitor (...) ne rămâne de făcut o muncă hotărâtoare, îndeosebi aceea de a aprofunda teologia Bisericii, elaborarea unei antropologii creştine pe măsura dezvoltării ştiinţelor umane şi a problemelor pe care acestea le pun inteligenţei credinciosului*[34].

Totdeauna credinţa a căutat să se cunoască şi să se înţeleagă pe sine. Maxima teologică a Evului Mediu: *Fides quaerens intellectum* este nespus de actuală, cu condiţia ca cercetarea să se facă cu rigoare ştiinţifică şi în spirit de credinţă, dar mai ales eclezial, fără de care nu există teologie vrednică de acest nume.

C/ *Integrare complementară*

Din cele prezentate mai sus reiese că Duhul Sfânt este un unic Dumnezeu şi de o natură identică cu Tatăl şi cu Fiul; că este Domn, că este Sfânt prin El însuşi, comunicând viaţa dumnezeiască pe care o posedă prin natură, că purcede de la Tatăl *prin Fiul* în care se odihneşte şi se revelează,

[32] LG 4: EV 1/287.

[33] Cf. IOAN PAUL PP. II, Epistula *A Concilio Constantinopolitano* I-0/25. III. 1981: EV 7/1171-1199. Se poate vedea, *IDEM*, Discorso ai participanti al Congresso teologico internazionale di pneumatologia /26. III. 1982, în CISS, *o. c.*, vol. II, p. 1515.

[34] PAULUS PP. VI, Exortatio apostolica *Iam quinque annos* /8. XII. 1970, §. II: EV 3/2886. Un paragraf mai sus este prezentată dimensiunea eclezială a cercetării teologice.

ceea ce ne dovedeşte că nu e creatură. *Ecporeuzia sau proeleuzia sa din Tatăl prin Fiul depăşeşte economia, e teologică şi veşnică*. De aceea este adorat în mod egal cu Tatăl şi cu Fiul.

Cu toate acestea patrimoniul comun al credinţei creştine este exprimat cu formulări diferite de cele două Biserici, Orientală şi Apuseană. Monarhiei orientale - μονοῦ τοῦ Πατρός - îi corespunde acel *ab utroque* sau *Filioque* creat de sfântul Ambroziu şi preluat de sfântul Augustin în 418, deci înainte de Conciliul din Calcedon din 451, an în care Biserica Catolică *a primit, a acceptat* doctrina definită de Conciliul din Constantinopol I (381). Sfântul Augustin învaţă că Duhul Sfânt purcede *în acelaşi timp de la amândoi - ab utroque*, de la Tatăl şi de la Fiul:

> *El nu purcede de la Tatăl în Fiul, apoi de la Fiul în creatură pentru a o sfinţi, dar* El purcede în acelaşi timp de la unul şi de la celălalt, *căci Tatăl i-a dăruit Fiului ca Duhul să purceadă de asemenea şi de la El ca de la sine (...). Dar după cum Tatăl are viaţa în sine şi a dăruit de asemenea Fiului ca să aibă viaţa în el, la fel i-a dăruit ca viaţa sa să purceadă şi de la el, după cum purcede din sine*[35].

În tratatul *Despre Sfânta Treime* învaţă acelaşi adevăr:

> *Noi nu putem nega că* Duhul Sfânt purcede şi de la Fiul: *nu fără motiv acelaşi Duh este numit Duhul Tatălui şi al Fiului*[36].

Tot în acest tratat creează renumita formulă - *principaliter a Patre*:

> *Nu fără motiv*, în această Treime, *numim Cuvânt al lui Dumnezeu numai pe Fiul, Dar al lui Dumnezeu numai pe Duhul Sfânt, şi Dumnezeu Tatăl numai pe acela care naşte Cuvântul* şi de la care purcede, ca din primul principiu - *principaliter* -, Duhul Sfânt. *Eu spun ca din primul său principiu, deoarece este dovedit că* Duhul Sfânt purcede şi de la Fiul. *Dar acest privilegiu, Tatăl îl dăruieşte Fiului: nu ca şi cum Fiul ar fi existat vreodată fără să-l aibă, dar* tot ceea ce Tatăl i-a dăruit Cuvântului său unic, i l-a dăruit, născându-l. *El l-a născut deci în aşa mod încât Darul lor comun purcede şi de la Fiul astfel încât Duhul Sfânt să fie suflul (spiritul) celor două persoane*[37].

[35] S. AUGUSTIN, *Homilia 99*, in *In* 9: PL 35, 1890.

[36] *IDEM*, *De Trinitate*, IV, 20, 29: Bibliotèque augustinienne, Desclée de Brouwer (Paris 1955) (= BA), 15, 413. Cf. S. AMBROZIU, *De Spiritu Sancto*, 1, 11, 120: PL 16, 733 A şi 762 D.

> Tatăl, care are în el însuşi însuşirea (*proprietas*) de a fi principiul purcederii Duhului Sfânt, *a dăruit de asemenea Fiului să fie principiu al purcederii aceluiaşi Duh*, purcedere în afara timpului, *atât într-un caz cât şi în celălalt caz. Şi* când spunem că Duhul Sfânt purcede şi din Fiul, *spunem şi că această însuşire Fiul o deţine de la Tatăl. Într-adevăr tot ceea ce are Fiul, el deţine de la Tatăl: el deţine deci de la Tatăl ca să fie şi el principiu de la care purcede Duhul Sfânt*[38].

Dar Tatăl şi Fiul nu sunt două principii ale Duhului Sfânt, ci *unum principium*:

> *Noi vom mărturisi, aşadar, că* Tatăl şi Fiul sunt un principiu, nu două principii ale Duhului Sfânt. *După cum Tatăl şi Fiul sunt un singur Dumnezeu, şi faţă de creaţie sunt un singur Creator şi un singur Domn în mod relativ*, tot astfel faţă de Duhul Sfânt nu sunt ei în mod relativ decât un singur principiu. *Faţă de creaţie, Tatăl şi Fiul şi Duhul Sfânt sunt un singur principiu, după cum ei sunt un singur Creator şi un singur Domn*[39].

[37] *Ib.*, XV, 17, 29: BA 16, p. 505.

[38] *Ib.*, XV, 27, 47: BA 16, p. 553.

[39] *Ib.*, V, 14, 15: BA 15, p. 461. Acest text av fi reluat de Conciliile din Lyon (1274): DS 850 şi de cel din Florenţa (1439): DS 1301-1302. Toată doctrina aceasta se poate vedea în FERENŢ E., *Dumnezeul cel viu, unic în fiinţă şi întreit în persoane*, Curs ITRC (Iaşi 1997) 303-312.

Din cele spuse reiese că după Sfântul Augustin, între Fiul şi Duhul Sfânt, în lumina *economiei* există o legătură de consubstanţialitate, care este o *legătură personală de comuniune*: Duhul purcede de la Tatăl prin Fiul în care *primeşte* fiinţa. Această legătură personală este la rândul său ca o legătură de origine: după cum noi primi în timp, deci *economic* de la Cristos fluviul de apă vie care izvorăşte din el şi care este Duhul (*In* 7,17-39), la fel Duhul *primeşte* veşnic *teologic* de la Fiul, ca venind de la el, fiinţa care purcede de la Tatăl. *De aici reiese* că Duhul nu purcede numai de la Tatăl în Fiul, pentru a se odihni în el, ci că *Fiul este în mod egal principiul activ al purcederii Duhului Sfânt*. Dar Augustin n-a spus niciodată că Fiul este *cauza* substanţei Duhului.

Această purcedere, este adevărat, Cristos n-a atribuit-o decât Tatălui, bine ştiind că Fiul primeşte de la Tatăl tot ceea ce este în el şi-l raportează la Tatăl. Dar tot ceea ce este al Tatălui - afară de însuşirea de a fi Tată - i-a fost dăruit, iar în acest tot, este şi Duhul care *ia din binele* Fiului pentru a ne face părtaşi de el (*In* 16,13-15). Fiul nu primeşte Duhul pasiv ca pe un lucru dat, ci ca pe puterea de a dărui. Tatăl, aşadar, dăruieşte Fiului, născându-l, puterea de a face să purceadă Duhul.

Aceasta nu înseamnă că *Duhul* ar deţine fiinţa în parte de la unul şi în parte de la celălalt, ca de la două *cauze* despărţite, ci el *purcede în acelaşi timp de la unul şi de la celălalt ca de la un singur principiu*, deoarece el e Iubirea reciprocă în care iubitorul şi Iubitul se unesc în unitatea Darului reciproc pe care îl face unul celuilalt.

Această reflecţie a sfântului Augustin este aceea a unui teolog. Concluziile la care el ajunge nu sunt în acea epocă decât - teologumena - concluzii teologice, dar ele vor ajunge cât de curând un bine comun al teologiei latine, care va căuta să-i dea un statut propriu dogmatic[40].

Din partea celeilalte pneumatologii, cea Răsăriteană, *cauza unică* - μόνου τοῦ Πατρός -, principiul unic în Treime este numai Persoana Tatălui. Izvorul Dumnezeirii nu este o *esenţă* aflată în spatele persoanelor, ci Persoana Tatălui şi numai ea. Tatăl este întotdeauna Tată al Fiului şi Obârşie a Duhului. Niciodată n-a existat vreun timp în care Tatăl să nu fi fost Tată al Fiului şi Obârşie a Duhului. Tatăl este Tată, nu devine Tată. *Fiul şi Duhul nu sunt numai de la Tatăl, dar şi spre El.*

În ceea ce priveşte împărtăşirea Dumnezeului inaccesibil creaturii în Fiinţa necreată, El se comunică în *energiile* sale dumnezeieşti şi îndumnezeitoare necreate, care deşi *nu sunt Fiinţa sa necreată*, totuşi sunt întru totul El însuşi. Aceste *energii* numite şi *har* sunt lucrările *negrăite în mărime şi în număr ale Duhului Sfânt. Ele sunt lucrări ale lui Dumnezeu în afară*, care *însă nu trebuie separate de fiinţa lui*. *Harul*, după sfântul Grigore de Palma, nu este nimic altceva decât lucrarea Duhului Sfânt Celui de-o-fiinţă, sfânt şi sfinţitor, dumnezeiesc şi îndumnezeitor. El este distinct de firea dumnezeiască, dar harul Duhului nu poate fi separat de Acesta[41].

Concluzie

Avem aşadar două pneumatologii, un patrimoniu comun creştin şi diferite formulări teologice ale acestuia, îndeosebi ale purcederii Duhului Sfânt. După adăugirea unilaterală a lui Filioque de către Latini în Simbol, litigiile dintre cele două Biserici s-au înteţit. Ce avem de făcut? Ce atitudine trebuie să ne însuşim în acest moment ecumenic?

[40] Cf. SESBOÜÉ Bernard, S.J., *La doctrine du "Filioque" et le débat doctrinal entre le Occident et Orient*, în AA. VV., *Le Dieu du salut*, vol. I, *o. c.*, pp. 321-324.

[41] Cf. S. IOAN DAMASCHIN, *Dogmatica*, traducere de Pr. D. FECIORU, Editura Scripta (Bucureşti 1993³) 22-23. Cf. STĂNILOAE Dumitru, *Iisus Hristos, lumina lumii şi îndumnezeitorul omului*, Editura Anastasia (Bucureşti 1993) 175-187. Cf. S. DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete şi Scoliile Sfântului Maxim Mărturisitorul*, traducere şi note de Pr. Dumitru Stăniloae, Paideia (Bucureşti 1996) 141-142. Cf. EVDOKIMOV Paul, *Înnoirea spiritului. Studii de spiritualitate*, Editura Pandora (Târgovişte 1997) 241-249). Cf. IDEM, *Cunoaşterea lui Dumnezeu*, Traducere de Pr. Dr. Vasile RADUCA, Edit. Chriastiana (Bucureşti 1995) 74-77; 140-143. Cf. BUNGE Gabriel, OSB., *Der Andere Paraklet*, trad. de Diac. Ioan I, ICA jr., *Icoana Sfintei Treimi a Cuviosului Andrei Rubliov sau "Celălalt Paraclet"*, Editura Deisis (Sibiu 1996) 59-61; 78-83.

A/ Ca Latin, în privința pneumatologiei, cred că sănătatea ei depinde de cristologie. Împreună cu Pr. Yves Congar mărturisesc că: *Nu există un Cuvânt fără Suflu: el s-ar opri în gâtlej și n-ar mai interpela pe nimeni. Dar nu există nici Suflu fără Cuvânt: el n-ar mai avea conținut și n-ar putea transmite nimic fără el*[42]. E ceea ce recunoaște și Părintele Stăniloae: *Fiul este condiția acestui suflu absolut generos și curat și sfânt, deoarece e Suflul unui Tată absolut desăvârșit*. Ceva mai departe, în același articol adaugă: *Fără Duh, creștinismul devine speculație, fără Fiul întrupat al Tatălui devine sentimentalism lipsit de conținut*[43]. Dar și reversul este adevărat: sănătatea cristologiei este penumatologia, *iar echilibrul dintre cristologie și pneumatologie este sănătatea ecleziologiei*. Împreună cu Serghei Bulgakov recunoaștem că: *Teologia Duhului Sfânt este impracticabilă dacă e separată de Fiul, deoarece Duhul este însăși ființa acestuia ca Fiu*[44]. *Unirea celor două brațe ale Tatălui,* Fiul și Duhul Sfânt, *este legea constitutivă a Bisericii și a întregii economii a mântuiri*. Există, într-adevăr, două Daruri și două misiuni, Fiul-Cuvânt și Duhul-Suflu, dar o singură lucrare: înfierea noastră, lucrare a Duhului care face din noi fii în Fiul. Pneumatologia integrală, este, așadar, complementară și benefică.

B/ În ceea ce privește purcederea Duhului, cred că există o echivalență de semnificație între formula greacă: *din Tatăl prin Fiul ca și cauză* și cea latină: *din Tatăl și din Fiul ca dintr-un unic principiu*. Dinamica noetică a formulei grecești tinde spre semnificația explicată a formulării latine. Ea arată că Fiul deține de la Tatăl puterea de a fi *cauză* și *principiu* al Duhului

[42] CONGAR Y., *Actualité de la pneumatologie, o. c.*, în CISS, vol. I, p. 25.

[43] STĂNILOAE D., *Le Sainte Esprit dans la theologie byzantine..., o. c., ib.*, pp. 678-679.

[44] BULGAKOV S., *Le Paraclet*, trad. De C. Andronikov, Aubie (Paris 1946) 182 ss. Unitatea credinței trăită în diversitatea expresiilor se poate vedea și din IOAN PAUL PP. II/ DEMETRIOS I, Declaration commune *Nous, le Pape Jean-Paul II* /7. XII. 1987: EV 10/1391-1399. Îndeosebi nr. 2393.

Sfânt. *Formulele*, după cum recunoaște și Bulgakov[45], *nu constituie o adevărată divergență dogmatică*, ba chiar neagă că ar exista o astfel de divergență. Se poate spune că nici Biserica Orientală nici Biserica Occidentală nu cunosc o erezie vitală despre Duhul Sfânt, erezie care în mod inevitabil ar fi fost erezie dogmatică. După el, nu există o erezie dogmatică în acest sens deoarece nu există o dogmă despre relația Duhului Sfânt cu Fiul[46], dogmă care să fi fost emisă de un conciliu *ecumenic*, nu *general*.

Grecii susțin că Tatăl este singura *cauză* a Duhului, dar recunosc că și Fiul are un rol în purcederea Duhului: *acesta purcede hipostatic din Tatăl, energetic prin Fiul*[47], după cum spune Lossky. Duhul purcede din Tatăl-Fiului, afirmă la rândul său Nicolae Bolotov; Duhul însoțește Fiul-Tatălui; Duhul există în Fiul, dar are existența numai de la Tatăl; *Fiul este vistiernicul Duhului, Duhul este comoara Fiului, comoara fiind o ipostază activă, Suflul fiind o substanță vie*. Duhul și Fiul sunt Brațele hipostatice ale Tatălui care ne atrag spre sânul Tatălui. *Duhul lui Dumnezeu* este o putere substanțială care există într-o ipostază proprie, care *purcede de la Tatăl și se odihnește în Fiul*, făcându-l cunoscut[48].

Latinii învață că Fiul, care a primit totul de la Tatăl, afară de însușirea de a fi tată, a primit de asemenea de la el și puterea de a-l sufla pe Duhul Sfânt cu el. Tatăl este, așadar, *principiul* întregii Dumnezeirii. Tatăl și Fiul nu sunt două principii ale Duhului Sfânt, ci nu singur principiu, după cum Tatăl și Fiul și Duhul Sfânt nu sunt trei principii ale creației, ci un singur principiu[49].

Pe scurt, din toate aceste texte trebuie să scoatem nucleul dogmatic și semnificația lui teologică, deosebindu-l de exprimările ori formulările

[45] Cf. BULGAKOV S., *Le Paraclet, o. c.*, pp. 124 și 141. Pentru partea catolică se poate vedea Yves CONGAR, *Je crois en l'Esprit Saint. III. Le Fleuve de Vie coule en Orient et en Occident*, Les Editions du Cerf (Paris 1980) 266-278.

[46] BULGAKOV S., *Ib.*, pp. 140-141.

[47] Cf. CLEMENT Olivier, *Vladimir Lossky: un théologien de la Personne et du Saint Esprit*, în *Messager de l'Exarchat du Patriarche russe en Europe Occidentale*, n. 30-31 (1959) 177-178.

[48] Cf. S. DAMASCHIN Ioan, *Dogmatica, o. c.*, pp. 22-23.

[49] DS 1331.

dogmatice. Deoarece *Actus autem credentis non terminatur ad enuntiabile, sed ad rem* - Actul de credință al credinciosului nu se oprește la limbaj, la formularea lexică, ci la realitatea conținută în expresie - spune sfântul Toma[50]. Acestea, în culturi diferite vor avea în mod necesar *nuanțări diferite, care pot coexista în unitatea credinței*. Primul mileniu al creștinismului este o mărturie vie în acest sector.

Papa Ioan Paul al II - lea, în enciclica *Ut unum sint* ne indică o cale vrednică de urmat chiar și în teologia Duhului Sfânt. Referindu-se la comuniunea eclezială imperfectă, dar reală, menținută și în stare de creștere la diferite nivele bisericești, o vede și o recunoaște deja perfectă în ceea ce noi considerăm culmea vieții harului, μαρτυρία până la moarte. Dacă pentru toate comunitățile creștine martirii sunt dovada puterii harului, atunci comuniunea încă imperfectă dintre noi este puternic cimentată de deplina comuniune a sfinților, adică a acelora care la încheierea unei existențe fidele harului au ajuns la comuniunea cu Cristos glorios. Acești sfinți, care provin din toate Bisericile și Comunitățile ecleziale sunt modele de urmat[51].

Opiniile teologice ale Părinților Bisericii una și nedivizată, sunt concluzii teologice ale sfinților, mai mult, ale acelora pe care îi considerăm - ὁι διδάσκαλοι τῆς οἰκουμένης -. Și în pneumatologie, acordul sfinților greci și latini convinge mai mult decât argumentele raționale. Sfinți latini, ca Ambroziu și Augustin sunt venerați de Biserica Ortodoxă și invers. E sigur însă, că nici o Biserică n-a introdus eretici în calendarul lor. Ambele Biserici consideră că sfinții sunt luminați și *insuflați* de Duhul Sfânt și că trebuie să fie de acord în ceea ce privește credința. A susține contrariul ar însemna să-L pui pe Duhul Sfânt în contradicție cu El însuși. Urmând mărturiile lor nu ne înșelăm și trăim în Adevăr.

În trăirea acestei înțelegeri teologice întemeiate pe adevăr și caritate, Latinilor li se cere să urmeze mai ales linia lui Leon al III-lea, iar Grecilor

[50] S. THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, II-II-ae q 1 a 2 ad 2-um.

[51] IOAN PAUL II, Lettera Enciclica *Ut unum sint, sull'impegno ecumenico, o. c.* nn. 83-84, pp. 91-91.

linia sfântului Maxim Mărturisitorul care respectă Filioque, *ambele Biserici aplicând și trăind mai din plin iconomia baziliană.* În această privință îmi place să citez un text de-al Părintelui A. De Halleux, teolog catolic din zilele noastre, la care deseori apelează însuși Yves Congar:

> Aceste două exemple *convergente* n-au pierdut nimic din actualitatea lor, *deoarece ele indică probabil singura cale al unui acord onorabil: Biserica Catolică Romană va putea reformula Simbolul și să recunoască adevărul solid al monopatrismului, atunci când și Biserica Ortodoxă va recunoaște deopotrivă autenticitatea lui Filioque, înțeles în sensul lui prin Fiul:* δὶ Υἱοῦ[52].

Urmând prudența pastorală a Sfântului Vasile cel Mare și învățătura nr. 18 din Enciclica lui Ioan Paul al II-lea, ni se mai cere să nu uităm că natura ecporeuziei Duhului Sfânt n-are analogie și că rămâne acoperită de o tăcere apofatică. *Modul ecporeuziei Duhului Sfânt rămâne un mister* pe care nu-l vom înțelege decât în cer. Taina Dumnezeirii ne depășește atât de mult încât și în cer vom purta statutul nostru de învățăcei.

pr. Eduard FERENȚ

[52] DE HALLEUX A., *Pour un acord oecuménique sur la procession de l'Esprit Saint et l'addition du Filioque au Symbol*, în *Patrologie et oecuménisme*, Leuven, University Press/Peeters, 1990, p. 442. Episcopatul catolic din Grecia a luat deja decizia dea suprima *Filioque* din Simbolul spus în limba greacă. A se vedea și BENEDICT XIV, Const., *Etsi pastoralis*, pro Italo-Graecis (26. V. 1742): DS 2522 ss. Vezi și Y. CONGAR, *Supprimer le Filioque dans le Symbole?*, în *Je crois en l'Esprit Saint*, vol. III, *o. c.*, pp. 266-270. Se poate vedea și SESBOÜE B., S. J., *Le "Flioque" et le dialogue oecuménique aujourd'hui*, în *Le Dieu du salut*, vol. I, *o. c.*, pp. 335-339.

Riassunto

La relazione odierna *Uno Spirito e due pneumatologie* è un contributo teologico ecumenico locale. Dopo la prezentazione della fede comune nello Spirito Santo delle due Chiese, Orientale ed Occidentale, affronta il problema attuale del *Filioque*, cercando di presentare la *ecporeusia* dello Spirito Santo dal Padre per il Figlio, partendo dalla dottrina dei Santi Dottori della Chiesa. Dopo una rapida sintesa teologica aggiornata ai risultati degli studi dogmatici, sviluppa infine, a partire da questo orizonte, le prospettive di futuro della riflessione sistematica.

SEMNIFICAŢIA ŞI ROLUL DUHULUI SFÂNT PENTRU VIAŢA NOASTRĂ, ASTĂZI

1. *Duhul Sfânt - Duhul vieţii şi comuniunii noastre în Dumnezeu*

Duhul Sfânt este cel care uneşte pe Hristos cu oamenii sau pe oameni cu Hristos. Prin aceasta, El este puterea sfinţitoare, de-viaţă-făcătoare şi unificatoare în Biserică. Prin Duhul curge şi sporeşte pe mai departe, până la sfârşitul veacurilor, viaţa dumnezeiască în Biserică. El întreţine această viaţă în ea, adică menţine Biserica în continuare[1].

Prin Duhul Sfânt intră în comuniune cu noi, oamenii, însuşi Dumnezeu: prin El ne împărtăşim din însăşi viaţa lui Dumnezeu, iar Dumnezeu, la rândul său, Se împărtăşeşte din viaţa noastră umană. De asemenea, prin prezenţa harului Duhului Sfânt, Dumnezeu acţionează asupra vieţii noastre, iar noi, în acelaşi har, acţionăm cumva prin viaţa noastră, prin bucuriile şi suferinţele noastre, asupra lui Dumnezeu. Tocmai aceasta este semnificaţia *comuniunii noastre cu Dumnezeu* prin însuşi Duhul vieţii: prin El Dumnezeu devine călăuza noastră, partenerul nostru de suferinţă şi viaţă. Această comuniune cu Dumnezeu în Duhul Sfânt este una personală şi concretă, întrucât prezenţa lui Dumnezeu aici şi acum reprezintă începutul istoric al prezenţei lui Dumnezeu în împărăţia slavei sale, este însăşi *pregustarea* împărăţiei sale în această viaţă, despre care vorbesc Sfinţii Părinţi ai Bisericii.

Pe de altă parte, în comuniunea Duhului, noi suntem legaţi de Dumnezeu cel în Treime nu printr-o simplă conexiune externă, ci lăuntric. Prin Duhul Sfânt noi experiem legătura intimă cu viaţa lui Dumnezeu, experiem propria noastră viaţă temporală, trecătoare ca un *început* al vieţii

[1] Cf. Pr. Prof. Dr. D. STĂNILOAE, *Teologie Dogmatică Ortodoxă*, vol. II, Bucureşti, 1978, pp. 302-303.